

ANADOLU'DA SASANİLER VE ROMALILAR, M.S. 226-363: EMPERYAL İDEOLOJİ VE KRİZ*

Turhan KAÇAR**

Özet

Bu makale, M.S. 226-363 yılları arasında Anadolu'da cereyan eden Sasani - Roma çatışmalarını, Sasani emperyal ideolojisi ve bu ideolojinin Roma dünyasında yarattığı sarsıntıyı dikkate alarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde, konunun önemi ve konu üzerine yapılmış olan çalışmalar değerlendirilmiş, ikinci bölümde ise, Sasani - Roma çatışmalarının arka planı, yani Partlar ve Romalılarla arasındaki ilişkiler dikkate alınmıştır. Makale, bu çatışmaları klasik "doğu - batı" çatışması kalıbı içerisinde değerlendirmemekte, zira doğuyu ve batıyı İran ve Roma'dan çok daha geniş ve kapsayıcı olarak dikkate almaktadır.

* Batı literatüründe, geç Antikçağ Roma-İran ilişkileri üzerine, bu çalışmada kullanılan bibliyografyadan çok daha kapsamlısı mevcuttur. Konuya ilişkin çok daha ayrıntılı bir bibliyografya için Dignas, B.- E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge, 2007, s. 282-325 (bundan sonra Dignas - Winter, *Rome and Persia* olarak kısaltılacaktır) ve Dodgeon M.H. - S.N.C. Lieu (ed.), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, AD 224-363*, Londra, 1994, 403-20 (bundan sonra Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier* olarak kısaltılacaktır)'ye bakılabilir. Bu çalışmanın dipnot ve bibliyografyasında kullanılan kısaltmalar şunlardır: HE: *Historia Ecclesiastica* (Eusebius, Socrates, Sozomenus, Theodoretus gibi kilise tarihçilerinin eserlerinin geleneksel kısaltması), CAH: *Cambridge Ancient History*, PLRE: *The Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. Martindale - Jones. CHI: *Cambridge History of Iran*. İsimlerin yazılışı üzerine not: Yer isimleri genellikle modern karşılıkları ile yazılmıştır, mesela Antiochea veya Antiocheia yerine sadece Antakya; Roma imparator isimleri Latince formları dikkate alınarak yazılmıştır. Sasani krallarının isimleri üzerine ne Türkçe literatürde ne de batı da bir fikir birliği bulunmaktadır.

** Doç Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; tkacar@balikesir.edu.tr.

Sonuç gözlemlerinde ise, kaynaklarını doğuyu savunmak için seferber eden Romalıların, özellikle beşinci yüzyılda batıda yaşadığı düşüşün gerisinde, III. ve IV. yüzyıllarda İran ile giriştiği bu uzun mücadeleleri görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ'da Anadolu, Romalılar, Partlar, Sasaniler, Üçüncü yüzyıl krizi.

Giriş

Eskiçağ tarih yazıcılığında M.S. 235-284 yılları arası, Roma İmparatorluğu açısından genellikle "üçüncü yüzyıl krizi dönemi" olarak nitelendirilir.¹ Bu nitelendirmenin temelinde, söz konusu dönemde, imparatorluğun, içeride taht kavgaları ve kontrol edilemez ekonomik sorunlar, dışarıda hem doğudan hem de batıdan askeri olarak sıkıştırılması yatmaktadır. Şüphesiz Roma İmparatorluğu'nun karşılaştığı sorunlar söz konusu dönemde birden ortaya çıkmadı, zira bunlar daha ziyade, sınırların kontrol edilmesi güç oranda büyütüldüğü uzun yılların birikimiydi. Roma İmparatorluğu'nun bu dönemdeki dış problemlerinin en ağırı, kuşkusuz İran dünyası ile yaşadığı gerilimdi. İran'da M.S. 220'li yıllarda yaşanan rejim değişiminin, Roma dünyasında yaşanan krizle çakışması gerçekten dikkate değer bir husustur. Bu bağlamda, çalışmamızın temel konusu, III. ve IV. yüzyıllarda Roma -Sasani ilişkileridir. Bu ilişkiler, söz konu dönemde nasıl şekillenmiş ve iki dünya bir birine karşı nasıl bir pozisyon almıştır? Diğer bir husus, söz konusu yüzyıllarda, Roma ve Sasani devletlerinin dış politika ideolojileri, önceki dönemlerle nasıl karşılaştırılabilir?

İran ile Roma arasındaki savaşlar Sasani hanedanının kuruluşu ile aniden başlamış bir şey değildi. Hiç kuşkusuz, bu savaşlar daha çok İran dünyasında Sasani hanedanının selefi olan Partların, Roma ile mücadeleleri mirasına dayanmaktadır. Bu mirasın nasıl ortaya çıktığını, ancak Roma-Part ilişkilerine

¹ Alföldy, G., "The Crisis of the Third Centuries Seen by Contemporaries" *Greek, Roman and Byzantine Studies* XV, 1974, s. 89-111 (bundan sonra Alföldy, *Third Centuries* olarak kısaltılacaktır); Rogers, G. M., "The Crisis of the Third Century A.D." *Bulleten* LII/205, 1988, 1509-1525 (bundan sonra Rogers, *Crisis* olarak kısaltılacaktır).

kronolojik çerçevede kısaca bakarak anlayabiliriz. Diğer yandan, Roma-İran ilişkilerini doğu-batı çatışması temelinde görmek çok kışkırtıcı olmasına karşın, bu çalışma böyle bir kategorileştirmeye gitmeyecektir, zira Herodotos'dan ve özellikle E. Said'in *Orientalism* bombasından bu yana, tarih çalışmalarında çok sık başvurulan bir açıklama yöntemi olan doğu-batı ikilemi, Akdeniz dünyası toplumlarını sanki sadece iki kutuptan ibaretmiş gibi sınıflamaktadır. Ancak, "doğunun" ve "batının", İran'dan ve Roma'dan çok daha geniş bir dünya olduğu unutulmamalıdır. Unutulmaması gereken bir başka husus ise, Geç Antikçağ'da, dünya, doğu-batı ikileminden ziyade, kuzey-güney ikilemi (uygar güney - barbar kuzey) kullanılarak değerlendirilmektedir.

İnceleyeceğimiz dönemin İran - Roma savaşları, Eskiçağ kaynaklarında dikkate değer ölçüde yer bulmuştur. Bunlar arasında, kendisi de bir asker ve bu savaşların son bölümlerinde bizzat yer almış olan Ammianus Marcellinus üzerinde özenle durulması gereken ilk isimdir. Ammianus'un yazdığı İmparator Nerva'nın ölümünden (M.S. 98) Valens'in hayatını kaybettiği 378 yılındaki Edirne savaşına kadar olan dönemi kapsayan Roma tarihinin ne yazık ki ilk on üç kitabı günümüze ulaşmamıştır. Günümüze kadar gelen, 353-378 yılları arasını ele alan kalan bölümleri, neredeyse dönemi günbegün aktarmaktadır. Kalan bölümlere bakarak, Ammianus'un kaybolan kitapları, özellikle Sasanilerin doğuşundan itibaren olan bölümleri, çalışmamız açısından gerçekten hayıflanılması gereken bir durumdur. Buradaki tek tesellimiz, Ammianus'un bıraktığı boşluğun Herodianus, *Scriptores Historiae Augustae*'nin anonim yazarı ve Zosimus tarafından kısmen doldurulmuş olmasıdır. Roma-İran savaşlarının ilk dönemi hakkında, Festus ve Eutropius gibi kısa tarih yazarlarında ve Ioannes Malalas, Antakyalı Ioannes, *Chronicon Paschale*'nin anonim yazarı ve Theophanes gibi vakayiname yazarlarının eserlerinde az da olsa bilgi bulunmaktadır. Bu gibi batı kaynaklarının yanı sıra, İran tarafından gelen dökümanlar da önemlidir. 1936 yılında Persepolis yakınlarında bir ateş tapınağında bulunan üç dilde yazılmış, Sasani kralı I. Şapur'un zaferlerini ve fetihlerini anlatan bir kitabe, Roma-İran ilişkilerinin İran tarafından nasıl görüldüğünü çok açık bir şekilde yansıtmaktadır. Diğer yandan Sasani hanedanı hakkında değerli bilgiler içeren, onuncu yüzyılda kaleme alınmış iki İslam kaynağı da burada not edilmelidir. Bunlardan, Taberi'nin *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* adlı eserinin Sasaniler hakkında önemli bir monografi

olarak zikredilmesi gerekir ve yine Firdevsi'nin *Şehname* adlı eseri Roma-İran savaşlarının destansı yönünü işlemektedir.

Sasani-Roma ilişkileri, modern batı literatüründe ihmal edilmiş bir alan değildir. Cambridge Üniversitesi yayımları arasında çıkan *Cambridge History of Iran* adlı üç ciltlik eser ve *Cambridge Ancient History* serisinin son ciltlerinde (12, 13, 14) yer alan bölümler özellikle anılmaya değerdir. Bunların yanı sıra, son dönemde ortaya çıkmış iki önemli kaynak derlemesi, Roma - İran ilişkileri alanına önemli katkılar olarak dikkat çekmektedir. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars* başlıklı M. H. Dodgeon ve S. N. C. Lieu tarafından derlenen eser,² M.S. 226-363 yıllarına ilişkin kaynaklarda ortaya çıkan kayıtların İngilizce çevirilerini vermektedir. *Rom und das Persereich. Zwei Weltmächte zwischen Konfrontation und Koexistenz* adıyla ilk olarak 2001 yılında Almanca olarak yayınlanan ve daha sonra 2007'de *Rome and Persia in Late Antiquity, Neighbours and Rivals* adıyla İngilizceye çevrilen B. Dignas ve E. Winter'in hazırladığı tematik kaynak derlemesi, İran ve Roma arasındaki sorun alanlarına işaret etmektedir. Roma-İran ilişkileri özellikle Geç Antikçağ Roma dünyası veya erken dönem Bizans siyasi tarihi üzerine yapılan araştırma eserlerinde de önemli oranda yer almaktadır. Konumuza ilişkin Türkçe literatür, batı ile karşılaştırıldığı zaman, zengin olmamakla beraber, merhum Ş. Günaltay'ın Yakın Şark serisi içerisindeki eserleri burada anılmaya değer, ancak onların da güncellenmeye muhtaç olduğu aşikardır. E. Honigmann'ın *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* adıyla dilimize çevrilen eserinin kronolojik olarak başlangıç noktası, tam da bizim çalışmamızın bittiği yerdir. Son zamanlarda dilimize çevrilen Wieschöfer'in *Antik Pers Tarihi* verdiği tarihsel bilgiler kadar içerdiği dökümanlar açısından da önemlidir.

1) Arka plan: Anadolu'da Romalılar ve Partlar

Geç Antikçağ'ın Roma-Sasani ilişkileri görüldüğünden çok daha derin köklere sahiptir. Sasanilerin kökenlerini Pers İmparatorluğu'na dayandırmaları ve onların mirasına sahip çıkmak istemeleri, İran perspektifinden derin boyutu

² Greatrex, G.-S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II: AD. 363-630. A Narrative Sourcebook*, Londra, 2002 (bundan sonra Greatrex-Lieu, *Eastern Frontier* olarak kısaltılacaktır).

ortaya koymaktadır. Buna karşın Romalı yazarların Sasanileri "Partlar" olarak sunmaları, aslında Romalıların da ilişkilerdeki derin boyutu gördüklerini ifade etmektedir. Bu çerçeveyi dikkate aldığımız zaman, M.S. III. ve IV. yüzyılların ilişkilerindeki arka planı görmek, söz konusu dönemi kavramak açısından değerlidir. Pers İmparatorluğu, M.Ö. VI. yüzyılın sonlarında, sınırlarını Avrupa'nın kapılarına kadar genişletmiş ve Makedonya, İran dünyasının batı sınırını oluşturur hale gelmişti.³ Bu muazzam İran imparatorluğu IV. yüzyılın sonlarında İskender'in hırsının kurbanı olmuş ve tasfiye edilmişti. Makedonya krallığını çok hızlı büyüten İskender, kendi hayatını da aynı oranda tüketmiş ve M.Ö. 323 yılında daha 33 yaşındayken öldüğü zaman, halefleri arasında kıyasıya bir mücadele başlamıştır. Bu mücadeleler sonunda ortaya çıkan Hellenistik krallıklardan Seleukoslar, eski Pers İmparatorluğu'nun topraklarının önemli bir kısmını kontrol altına almışlarsa da, bu kontrol uzun sürmemiş ve İskender'in ölümünü izleyen yaklaşık yüzyıl içerisinde İran dünyasında yeni bir krallık iktidara gelmişti: M.Ö. 240'larda ortaya çıkan Part Krallığı.⁴

Doğu'da Part krallığının doğuşu, Batı'da Roma'nın yükselişine paralel gelişmelerdir, çünkü M.Ö. III. yüzyılın sonlarına doğru Partlar, İran'ı kontrol altına alırken, aynı dönemde Roma da Batı Akdeniz'i kontrol altına almak üzereydi. Doğu'da ve Batı'da bu iki gücün yükselişini, aralarında kalan Hellenistik krallıkların tedrici düşüşü izledi. Romalılar ve Partlar arasında resmi ilişkilerin başlangıcı, Romalıların Anadolu'ya ilk gelişinden neredeyse yüz yıl sonradır. Roma orduları Anadolu'ya ilk defa M.Ö. 190'da Hellenistik Seleukosların kralı III. Antiokhos'un ordularıyla savaşmak için gelmişlerdi. Bu

³ Pers İmparatorluğu'nun Anadolu'yu da içine alan batıya doğru genişlemesi pek çok çalışmaya konu olmuştur. Birkaç örnek vermek gerekirse: Eilers, W., "Iran and Mesopotamia" *CHI* III/1, Cambridge, 1983, s. 100-115 (bundan sonra Eilers, *Iran and Mesopotamia* olarak kısaltılacaktır) ve Wiesehöfer, J., *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul, 2003'e (bundan sonra Wiesehöfer, *Antik Pers* olarak kısaltılacaktır) bakılabilir, konuya ilişkin eski ama ilk Türkçe çalışmalardan birisi Günaltay Ş., *İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Ankara, 1948 (bundan sonra Günaltay, *İran Tarihi* olarak kısaltılacaktır).

⁴ İran'da Seleukos idaresine son vererek yerli bir idare kurmayı başaran Partlar'ın kökeni ve genel tarihleri için bak. Bivar, A. D. H., "The Political History of Iran under the Arsacids", *CHI* III/1, Cambridge, 1983, s. 21-97 (bundan sonra Bivar, *Arsacids* olarak kısaltılacaktır); Frye, R. N., "Parthia and Sassanid Persia", *The Roman Empire and its Neighbours*, ed. F. Millar s. 249-69, Londra (bundan sonra Frye, *Parthia and Persia* olarak kısaltılacaktır); Wiesehöfer, *Antik Pers*, 173-217.

savaşı izleyen yaklaşık altmış yıl Romalılar Anadolu'yu uzaktan izlemişler ve 133 yılında Bergama krallığı arazisinin kendilerine bırakılmasıyla birlikte, aktif olarak Anadolu'nun yönetimine katılmışlardır.⁵ Roma'nın Anadolu'ya gelip yerleşmesi ve nihayetinde Pontos kralı VI. Mithradates ile girdiği uzun savaş dönemi ve sonrasında gerçekleştirdiği fetihler, Romalılar ile Partları kalıcı komşular haline getirmiştir. Partlar ile Romalılar arasındaki ilk temas da M.Ö. 96'da Fırat kenarında Sulla başkanlığındaki heyet vasıtasıyla kurulmuştur. Kapadokya kralı Ariobarzanes'i tahtına oturtmak için Anadolu'ya gelen Sulla, askeri operasyonlar neticesinde Fırat sınırına kadar gelmiş ve ilk kez bir Part elçisiyle burada karşılaşmıştır.⁶ Bu buluşma sırasında, Fırat nehri iki devlet arasında sınır olarak benimsenmiştir. Partların, Roma'ya yaklaşımı genellikle dostane tarzda olmuş ve bu durum Pontos kralı Mithradates'e karşı, Roma'nın büyük mücadelesi esnasında da değişmemiştir. Romalılar ve Partlar arasında bir sonraki resmi temas, M.Ö. 69/68 yılında Lucullus'un Pontos kralı Mithradates'e karşı giriştiği operasyonlar esnasında olmuştur. Lucullus, Part kralının, Mithradates ve Tigranes (Armenia kralı) ile ittifak yapmasından endişelenerek bir elçi gönderip, Sulla dönemindeki anlaşmayı yeniden benimseme politikası izlemiştir. Pompeius da M.Ö. 66 yılında Lucullus'un Partlarla yaptığı anlaşmayı yenilemiştir. Bu temas esnasında Fırat nehri sınır olarak benimsenmiş olmasına karşın, Pompeius'un sonraki girişimleri Roma'nın Partlara karşı pek dostça davranmadığını göstermektedir. Pompeius'dan kısa bir süre sonra, Büyük İskender'in kaftanını giymeye hevesli Romalı generaller, İran'a karşı savaşlara kalkıştılar. Bunların ilk örneği Crassus idi ve hayatını Partlarla savaşırken

⁵ Anadolu'da Roma yönetiminin kuruluşu en geniş olarak şu eserde işlenmiştir: Magie, D. *Roman Rule in Asia Minor I-II*, Londra, 1952, s. 3-33'de (bundan sonra Magie, *Roman Rule* olarak kısaltılacaktır). Roma'nın Bergama krallığını devralarak Anadolu'ya ilk gelişini ele almakta ve eserin diğer bölümleri bir yanda Anadolu'nun Eskiçağ coğrafyasını diğer yandan da, Roma'nın yerleşimini konu edinmektedir.

⁶ Plut. *Sulla*, 5.8. Plutarkhos'un anlattığına göre, Sulla, Part elçisi Orabazos'u ve Kapadokya kralı Ariobarzanes'i iki yanına oturtmuş ve kendisi de ortaya oturmuştu. Bu davranış sembolik olarak Romalıların, Partları eşitleri olarak görmedikleri şeklinde yorumlanmıştır. Plutarkhos'a göre, bunu Part kralı da anladığı için, elçi Orabazos'u bu aşığılanmadan dolayı öldürmüştür. Keaveney, A., "Roman Treaties with Parthia circa 95 - circa 64 B.C.", *The American Journal of Philology*, 102/2, 1981, s. 195-212 (bundan sonra Keaveney, *Roman Treaties* olarak kısaltılacaktır).

kaybetti.⁷ Keza Caesar'ın, Brutus tarafından 44 yılında suikast ile katledilmeseydi, Part seferine çıkacağı bilinmektedir.⁸ Caesar'ın mirasçılarında Marcus Antonius'un İran seferi, onun da aynı çizgiyi takip ettiğini göstermektedir.⁹ Antonius'un Part seferinde aldığı başarısızlık, Romalılara uzunca bir süre tedbirli olmaları gerektiği konusunda bir deneyim kazandırmıştır. Erken İmparatorluk döneminde Roma -Part ilişkileri genelde problemsiz olarak devam etmiş ve Nero döneminde Armenia iki devlet arasında tampon bir yapı konumuna dönüşmüştür.¹⁰

İmparator Traianus M.S. II. yüzyılın başında Part krallığını fethetme politikası izlemeye kalkıştı ise de onun politikası fiyasko ile sonuçlandı, çünkü daha Traianus ölmeden fethettiği topraklarda isyanlar baş gösterdi.¹¹ Keza, halefi Hadrianus, yayılcı politikayı terk ederek sınırların Augustus döneminde belirlenen şekline geri döndü ve Traianus'un fethettiği toprakları Partlara iade etti. Buna rağmen Romalıların, İran topraklarında stratejik olarak önemli gördükleri yerleri fethetme girişimleri sona ermedi, çünkü Lucius Verus ve Septimius Severus'un seferleri Roma topraklarının doğuda genişlemesini sağladı. Mesela Osrhoene (Urfa civarı) ve Mezopotamya eyaletleri Septimius Severus döneminde organize edildi.¹² Böylece Roma sınırları hem doğuya hem de güneye doğru genişledi. Severus'un zaferleri, uzun vadede Roma için tehlikeli sonuçlar doğurdu. Part krallığı açısından ölümcül olan bu zaferler,

⁷ Keaveney, A., "The King and the War-Lords: Romano-Parthian Relations Circa 64-53 B.C." *The American Journal of Philology*, 103/4, 1982, s. 412-428 (bundan sonra Keaveney, *King and War Lords* olarak kısaltılacaktır).

⁸ *Plut. Caes.* 58.6

⁹ Plutarkhos, Marcus Antonius'un biyografisinde, onun Part seferini ayrıntılı olarak anlatmaktadır, ayrıca bak. Sartre, M., *The Middle East Under Rome*, çev. C. Porter-E. Rawlings, Londra, 2005, s. 51-53 (bundan sonra Sartre, *Middle East* olarak kısaltılacaktır).

¹⁰ Bivar, *Arsacids*, s. 21-97; Dignas - Winter, *Rome and Persia*; Sartre, *Middle East*, s. 68.

¹¹ Longdon, R. P., "Notes on the Parthian Campaigns of Trajan." *The Journal of Roman Studies* 21, - 1931, s. 1-35 (bundan sonra Longdon, *Parthian Campaigns* olarak kısaltılacaktır); Lightfoot, C.S., "Trajan's Parthian war and the Fourth-Century Perspective." *The Journal of Roman Studies*, 80, 1990, s. 115-125 (bundan sonra Lightfoot, *Parthian War* olarak kısaltılacaktır).

¹² Millar, F., *The Roman Near East 31 BC - AD 337*, Londra, 1993, (bundan sonra Millar, *Roman Near East* olarak kısaltılacaktır), s. 111-126; Potter, D. S., *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, Londra, 2004, s. 133 vd. (bunda sonra Potter, *Roman Empire* olarak kısaltılacaktır); Sartre, *Middle East*, s. 135-36; Kaya, M.A., *Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*, İstanbul, 2008, s. 181.

Sasani yükselişini tetikledi, çünkü III. yüzyılın başlamasıyla birlikte İran'da bölgesel isyanlar çıkmaya başladı. Bu isyanların ilki ve en ciddiisi 205/206 yılında Hint okyanusu kenarında İran'ın derin güneyinde yer alan Fars eyaletinde başladı.¹³ Roma'nın saldırgan politikası Severus hanedanının diğer üyeleri döneminde de devam etti. Caracalla, İran ordularıyla Nusaybin civarında savaşmış ve başarılı da olmasına karşın, ordusu içinden Macrinus adlı bir gasıp tarafından Urfa civarında katledilmişti.¹⁴ Yeni Roma imparatoru Partlarla barış yapmış olsa da, bu barış Part krallığını kurtarmaya yetmedi. Roma yenilgilerinin yarattığı olumsuz etkilerle ayaklanan İran'ın güneyi yeni bir hanedanın doğuşunu sağladı: Sasaniler.

2) Sasani Hanedanının Yükselişi ve Roma'ya Karşı-Saldırı

Sasani hanedanı, III. yüzyılın ilk yarısından, VII. yüzyılın ilk yarısının sonuna doğru Müslümanlar tarafından yıkılana kadar dört yüz yıldan biraz daha fazla İran coğrafyasını kontrol altında tuttu ve Doğu Anadolu'da Roma İmparatorluğu için sürekli bir tehdit oluşturdu.¹⁵ Pers kraliyet ailesinden geldiklerini iddia eden bu hanedan mensupları, M.S. 224'de son Part kralı Artabanus'un ordularını yenerek iktidara geldiler. Artabanus'u yenen hanedanın lideri Papak oğlu Ardeşir idi.¹⁶ Ardeşir özellikle Romalılara karşı saldırgan bir politika izledi, muhtemelen bu politika onun iktidara geliş nedeniydi. Persepolis'te taç giyen Ardeşir, kökenini özellikle büyük Pers kralı Darius'a

¹³ Agathangelos, *History of Armenia*'dan konuya ilişkin geniş alıntı için bak. Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier*, s. 11-14; Potter, *Roman Empire*, s. 217-26.

¹⁴ Caracalla'nın Part seferi ve öldürülüşü ile ilgili olarak bak. *Scriptores Historiae Augustae*'nin Caracalla biyografisi; Potter, *Roman Empire*, s. 144.

¹⁵ Sassani hanedanının kısa tarihi için bak. Frye, *Parthia and Persia*, s. 461 vd; Wiesehöfer, *Antik Pers*, özellikle Sasani yazılı belgeleri açısından önemlidir.

¹⁶ M.S. VI. yüzyılın sonunda yazan tarihçi Agathias'a göre, Papak, Ardeşir'in annesi ile evliyken, Sasanus adlı bir askerinin yolu bir görev esnasında Papak'ın evine düşer. Papak, bu askerinin olağanüstü özelliklere sahip olduğunu fark eder ve eşini bu askerle evlendirir. İşte Ardeşir böylece dünyaya gelir. Agathias, II. 27. 2 - 5; Cameron, A., "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers* 23, 1969/70, s. 87-88 (bundan sonra Cameron, *Agathias* olarak kısaltılacaktır); Frye, R.N., "The Political History of Iran under the Sasanians", *Cambridge History of Iran III/1*, Cambridge, 1983, s. 117-18 (bundan sonra Frye, *Political History Iran* olarak kısaltılacaktır).

dayandırıyor ve kendisinin Aryan olduğunu iddia ediyordu. Sanskritçe 'asil' anlamına gelen *arya*, herhalde bir grup yetenekli savaşçıyı ifade ediyordu.¹⁷

Part rejiminin feodal karakterini tamamen yıkan Sasaniler daha merkezi bir krallık kurdular. Böylece Mezopotamya ve İran'ın kaynaklarını, Roma ile mücadelelerinde Partlara nazaran çok daha etkili biçimde kullandılar. Doğu'da Roma hegemonyasına karşı çok ciddi bir tehdit oluşturan Sasanilerin, ekonomik ve stratejik hesapları bir yana, deklare ettikleri ideoloji, siyasal ve dinsel bir içeriğe sahiptir. Sasani dini ideolojisi, Nakş-ı Rüstem'de bulunan Şapur ve dini lider Kirder'in (Kirdir?) sözlerini içeren ünlü kitabede görülmektedir.¹⁸ Buna göre III. yüzyıl ortasında gelişen Sasani saldırılarının gerisinde, Anadolu'da bulunan ateş tapınaklarının ve dini örgütlenmenin restore edilmesi ve yeniden düzenlenmesi yatmaktadır. Siyasal olarak ise, daha önce de ifade edildiği gibi, kendilerini Pers krallığının varisleri olarak gören Sasaniler, İskender tarafından son verilen Pers krallığının topraklarını yeniden fethetmek istiyorlardı. Bilindiği gibi, Pers İmparatorluğu M.Ö. VI. yüzyılın sonunda topraklarını Makedonya'ya kadar genişletmişti.¹⁹ Bir dünya imparatorluğu kurmayı amaçlayan Sasaniler, işte bu mirası ele geçirme iddiasındaydılar. Bu çerçevede oluşan Sasani saldırı ideolojisi, bir Sasani imparatorunun, Roma imparatoruna yazdığı mektupta çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. M.S. IV. yüzyılda II. Constantius'a bir mektup yazan II. Şapur kendisini ve ideallerini şöyle takdim etmektedir. "*Ben, krallar kralı, yıldızlarla dost, güneşin ve ayın kardeşi Şapur, kardeşim Caesar Constantius'a çok selamlarımı sunarım. Atalarımın imparatorluğunun Strymon nehrine ve Makedonya sınırlarına kadar ulaştığına sizin eski kaynaklarınız dahi şahadet etmektedir... Onun için bu toprakları geri istemem yanlış değildir. Ben, ihtişamda ve gözle görülür erdemlerimde bütün eski krallardan daha ileriyim.*"²⁰

¹⁷ Diğer Hint -Avrupa dillerinde de bulunan bu kelime, Yunanca'da *aristos* olarak karşımıza çıkar ve 'aristokrat' olarak günümüzde sıkça kullanılmaktadır.

¹⁸ Dodgeon-Lieu *Eastern Frontier*, s. 65; Frye *Political History Iran*. Nakşi Rüstem, İran'da Fars eyaletinde Persepolis'in 12 km kuzeybatısında yer almaktadır. Burada Milattan önce binli yıllara kadar geri giden kaya kabartmaları vardır ki bunlar, İran'da Elam, Pers ve Sasani kültürünü yansıtmaktadır. Burada söz konusu olan kitabeler 1936'da Zerdüştlerin Kaabesi olarak bilinen bir ateş tapınağının duvarlarında bulunmuştur.

¹⁹ Herodotos, *Historiai*, V. 23.

²⁰ Amm. Marc. XVII. 5.5.

Üçüncü yüzyıldaki Sasani yükselişi karşısında Roma artık savunma konumundadır, çünkü o zamana kadar Roma sınırları doğuda çok genişlemiş ve önceki satırlarda değinildiği gibi Septimius Severus'un döneminde (MS. 193-211) Dicle nehrinin ötesine geçmiştir. Yukarıdaki alıntının da gösterdiği gibi, III. yüzyılda Roma ve İran dünyası arasında ortaya çıkan savaş hali, önceki yüzyılların mirası üzerine yaslanmaktadır. Savaşlar serisi, Sasanilerin, Anadolu'da özellikle doğudaki Roma mevcudiyetine savaş ilan etmeleriyle başladı. İlk ve ciddi darbe Mezopotamya'dan geldi. Ardeşir 237-40 arasında ilk kez Mezopotamya'yı istila etti ve Carrhae (Harran), Nusaybin (Nisibis) ve Hatra (Irak'ta al-Hadr) kentlerini ele geçirdi.²¹ Özellikle Hatra'nın Partlar tarafından fethi, fatihleri kuzey Mezopotamya'da Roma karşısında stratejik olarak hayli avantajlı bir konuma yükseltti. Ardeşir'in 240 yılında ölümü, Sasani saldırısını durdurmaya yetmedi: çünkü halefi I. Şapur, Roma ile mücadelede, daha etkili bir imparator olacaktır.

Roma ve İran dünyası arasında ilişkilerin tabiatındaki değişimi, yani İran dünyasının Roma karşısında üstün konuma gelişini yani Şapur'un başarılarını, Zerdüştlerin Kabe'sinin duvarına kazınan bir kitabe şöyle anlatmaktadır:

"Ben Ahuramazda'ya tapan, krallar kralı tanrısal Şapur'um. Milletlerin üzerine hükümdar olarak yükseldiğim zaman, Caesar Gordianus bir ordu hazırladı ve bize karşı yürüdü. Asur sınırı üzerinde iki taraf arasında çok büyük bir savaş oldu. Caesar Gordianus öldürüldü ve ordusu imha edildi. Ve Romalılar Philippus'u Caesar ilan ettiler. Caesar Philippus barış istemek için bize geldi ve Romalıların hayatları için 500.000 denarius fidye ödedi ve bize bağımlı oldu. Ve Caesar (Philippus) tekrar yalan söyledi, çünkü Armenia'da yanlış işler yaptı. Roma İmparatorluğu'na karşı harekete geçtik ve Barbalissos'ta 60.000 kişilik Roma ordusunu yok ettik. Üçüncü savaşta Valerianus üzerimize geldi. Kendisiyle beraber 70.000 kişilik bir kuvvet vardı. Biz ve Valerianus arasında Carrhae ve Edessa'nın ötesinde büyük bir savaş oldu. Caesar Valerianus'u ve Roma ordusunun diğer komutanlarını kendi elimizle esir aldık..."²²

²¹ Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier*, s. 33; Dignas - Winter, *Rome and Persia*, s. 18-21; Potter, *Roman Empire*, s. 228-29.

²² Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier*, s. 34-35.

Şapur'un anlattıklarını yakın plana aldığımız zaman, karşımıza çıkan manzara şudur: Ardeşir döneminin Sasani saldırılarını dengelemek isteyen III. Gordianus, 243 yılı baharında İran'a karşı bir sefere çıktı. Roma İmparatoru ilk başta oldukça başarılıydı, çünkü Carrhae ve Nusaybin'i Sasanilerden geri almayı başararak, Asuristan eyaletine doğru ilerlemeye başladı. Ne var ki, 244 yılı başında Şapur Roma'ya karşı çok kesin bir zafer kazandı ve Gordianus savaş alanında hayatını kaybetti.²³ Gordianus'un yerini alan Philippus, Şapur'un da söylediği gibi, barış anlaşması için yüklü bir fidye ödemek zorunda kaldı. Roma sadece maddi kayba uğramadı, aynı zamanda Armenia üzerindeki nüfuzunu da kaybetti.²⁴ Barış uzun sürmedi, çünkü Armenia'da hanedan içi iktidar çatışmasına bulaşan Şapur, sorunu, bu ülkeyi doğrudan Sasani kontrolüne alarak çözümlendi. Şapur burada da durmadı ve askeri zaferlerine, kesin tarihi bilinmemekle beraber 60.000 kişilik bir Roma ordusunu yok ederek, bir yenisini ekledi. Bu savaşın hemen arkasından, 'doğunun tacı' Antakya (Antiochia) ve diğer Suriye kentlerini ele geçirerek, Kapadokya'ya kadar ilerledi. Tam bu esnada Palmyra krallığı ortaya çıktı ve İran'ı kısa bir süreliğine de olsa durdurmayı başardı.²⁵ Roma İran karşısında yaşadığı aşağılanmaların en ağırını yine Şapur döneminde yaşadı. Şapur M.S. 260 yılında, Urfa yakınlarında İmparator Valerianus'un komuta ettiği bir Roma ordusunu bozguna uğrattı ve imparator ile beraber bazı önde gelen komutanları esir etti. Valerianus'un sonraki kaderi hakkında çok fazla bilgimiz yok, ancak Hıristiyanlar arasında yayılan dedikoduya göre, Şapur, Valerianus'u sürekli yanında taşıdı ve her ne zaman atına binecek olsa zavallı Roma imparatorunu binek taşı olarak kullandı.²⁶ Nakş-ı Ruütem'deki kaya kabartmaları Valerianus'un esir alındığını göstermekle birlikte, binek taşı olarak vazife gördüğünü ima etmemektedir.

²³ Gordianus'un ölümüne ilişkin tartışmalar için bak. Oost, S.I., "The Death of the Emperor Gordian III", *Classical Philology* 53/2, 1958, s. 106-107.

²⁴ Baynes, N.H., "Rome and Armenia in the Fourth Century", *The English Historical Review*, XXV/100, 1910, s. 625-43 (bundan sonra Baynes, *Rome and Armenia* olarak kısaltılacaktır); Lang, D.M., "Iran, Armenia and Georgia" *CHI III/1*, Cambridge, 1983, s. 505-536 (bundan sonra Lang, *Iran, Armenia, Georgia* olarak kısaltılacaktır); Potter, *Roman Empire*, s. 232-40.

²⁵ Millar, *Roman Near East*; Potter *Roman Empire*, s. 259-62.

²⁶ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 5. Roma'nın Hıristiyan tebaasının Valerianus'a düşmanlığının gerisinde, bu imparatorun İran seferine çıkmadan önce 257-60 arasında, Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanları kovuşturmaya tabi tutması vardır. MacDermot, B.C., "Roman Emperors in the Sassanian Reliefs" *The Journal of Roman Studies* 44, 1954, s. 76-80 (bundan sonra MacDermot, *Roman Emperors* olarak kısaltılacaktır).

Roma ordusu, Şapur'a yenilmesine rağmen, Suriye'deki Roma müttefiki olan, Palmyra kralı Odeanathus, çatışmaya müdahil olur ve İran ordusunu durdurmayı başararak, bir süreliğine de olsa sınırlarda dengeyi yeniden sağlar. Fakat Odeanathus kendisi bir suikasta kurban gider ve karısı Zenobia iktidarı eline alır. Roma'nın bir yanda İran diğer yanda kuzey sınırlarında yaşadığı derin sorunlar, Zenobia'ya bağımsız hareket etme şansı verirse de, bu uzun sürmez ve imparator Aurelianus 272'de Zenobia tehdidini ortadan kaldırır.²⁷

Sasani kralı Şapur'un 272 yılında ölümü, Roma'ya doğu politikasında bir süreliğine rahat nefes alma şansı vermiştir, çünkü Şapur'un halefleri kendi iktidar savaşları ile meşgul olmaya başlamışlardı.²⁸ Sasaniler 270'lerden 290'lara kadar ayrıca doğu sınırlarında tehdit ile karşı karşıya idiler. Roma, İran dünyasının karışık dönemini fırsat olarak kullanmaya çalıştı, ancak İmparator Carus'un planladığı doğu seferi tam olarak başarıya ulaşamadı. Carus İran'ın başkentine kadar ilerlediyse de, yıldırım çarpması sonucu aniden hayatını kaybedince, sefer sonuçsuz olarak kaldı.²⁹ Sasaniler karışık dönemlerinde ortaya çıkan Roma saldırılarına karşılık vermede gecikmediler. Kral Narseh iktidarını sağlamlaştırdı, Şapur'un ölümünden sonra Armenia ve Mezopotamya'da Romalılar tarafından ele geçirilen toprakları geri almak için harekete geçti. İlk olarak 296'da Armenia'ya müdahale eden Narseh, Roma yanlısı Armenia kralı Tiridates'i tahttan indirip Armenia'dan kovdu.³⁰ Sasani müdahalesine, Roma tepkisi gecikmedi, ancak Doğu Anadolu'da Carrhae'de yapılan savaşlarda Roma orduları yenildi ve Sasaniler Mezopotamya'da üstün konuma

²⁷ Zosimus, 1.50-60; Millar, *Roman Near East*, s. 172-73; Potter, *Roman Empire*, s. 270-72.

²⁸ Frye, *Political History Iran*, s. 127-28; Frye, "The Sassanians" *CAH XII, The Crisis of Empire, AD. 193-337*, Cambridge, 2005, s. 461-480 (bundan sonra Frye, *Sassanians* olarak kısaltılacaktır). Şapur'un yerini alan oğlu Hormizd sadece bir yıl iktidarda kalabilmiş ve Narseh'in hükümdarlığına kadar tahta ayrıca Şapur'un diğer oğlu I. Behram ve onun oğlu II. Behram da geçmiştir.

²⁹ Mitchell, S., *A History of the Later Roman Empire*, Oxford, 2007, s. 45 (bundan sonra Mitchell, *Later Roman Empire* olarak kısaltılacaktır); Cameron, A., *The Later Roman Empire*, Londra, 1993, s. 31 (bundan sonra Cameron, *Later Roman Empire* olarak kısaltılacaktır); Millar, *Roman Near East*, s. 176-77.

³⁰ Baynes, *Rome and Armenia*; Potter, *Roman Empire*, s. 292-93; Lang, D.M., "Iran, Armenia and Georgia" *CHI III/1*, Cambridge, 1983, s. 505-536 (bundan sonra Lang, *Armenia and Georgia*), s. 505 vd.

gelmeyi başardılar.³¹ Sasani yenilgisiyle gururu kırılan Galerius, ertesini yıl daha güçlü bir orduyla, Erzincan yakınındaki Satala'da Narseh ile tekrar savaştı ve bu defa Narseh hem savaşı hem de haremını kaybetti.³² Bu zafer Romalılara Valerianus'un esaretinden bu yana yaşadıkları aşağılanmaları unutturdu. İki taraf arasında 298 yılında barış anlaşması yapıldı. Anlaşmaya göre, Romalılar kuzey Mezopotamya ve Armenia üzerinde tekrar söz sahibi oldular ve Diyarbakır (Amid), Nusaybin, Singara ve Cizre'nin (Bezabde) kontrolünü ele geçirdiler. Ayrıca Nusaybin, Roma ve İran dünyası arasında serbest ticari değişim noktası oldu.³³ Bu barış anlaşması, Roma-İran ilişkilerini gelecek kırk yıl için istikrara kavuşturdu.

Roma-Sasani ilişkilerinde barış döneminin başlaması, Sasanileri kendi iç sorunlarıyla yüz yüze getirdi. İçerideki temel problem tahtın kontrolü idi. Narseh'i izleyen iki halefi iktidarda uzun kalmadı ve 309 yılında bir başka Şapur iktidara geldi.³⁴ II. Şapur iktidara geldiği zaman yaşı küçüktü, dolayısıyla barış havasında bir kesinti olmadı. Şapur olgunluk çağına ulaştığı zaman, 298 yılında yapılan anlaşmayı tanımadığını ilan etti ve 334 yılında Constantinus'a elçi göndererek sınırların yeniden düzenlenmesini istedi. Roma imparatorunun bu talebi reddi, doğu sınırında gerilimin artmasına yol açtı. Buna karşılık Şapur, Armenia'ya müdahale ederek Roma yanlısı kralı kaçırdı. Constantinus'un buna ilk tepkisi, yeğeni Hannibalianus'u yeni Armenia kralı olarak atamak oldu.³⁵ Hannibalianus, Armenia'ya geldiği zaman, bölgedeki İran hâkimiyetine son verdi ve Armenia'yı bir kez daha Roma kontrolü altına aldı. Bu arada Constantinus, İran üzerine sefer hazırlıklarına başladı, hatta kaynaklara göre, İmparatoru savaştan caydırmak için gelen İran elçilerine bile kulak asmadı. Constantinus'un bu seferi bir haçlı seferine dönüştürmek istediği not edilmektedir, çünkü orduda bulunan piskoposlar ve karargâh kurduğu her yerde

³¹ Barnes, T. D., "Imperial Campaigns A.D. 285-311", *Phoenix* 30/2, 1976, s. 174-193, 183-186 (bundan sonra Barnes, *Imperial Campaigns* olarak kısaltılacaktır); Barnes, T. D., *The Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, 1982, s. 54-55 (bundan sonra *Diocletian and Constantine* olarak kısaltılacaktır); Millar, *Roman Near East*, s. 177-78.

³² Barnes, *Imperial Campaigns*, s. 183-86; Potter, *Roman Empire*, s. 293.

³³ Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier*, s. 131-34; Millar, *Roman Near East*, s. 179; Frye, *Political History Iran*, s. 130-31.

³⁴ Agathias, IV. 25.2-5; Cameron, *Agathias*, s. 123-25; Frye, *Political History Iran*, s. 132.

³⁵ *Anonymous Valesianus*, 6.35; *Chronicon Paschale*, s. 512; Frye, *Political History Iran*, s. 137.

kilise biçiminde düzenlenmiş bir çadırın bulunması böyle bir arzuyu yansıtmaktadır.³⁶ Ancak, artık yaşlanmış olan Constantinus'un 337 yılında daha Nicomedia'ya iken ölümü, seferin başlamadan bitmesine neden olmuştur.³⁷

Roma İmparatorluğu tahtında Constantinus'un halefi, geride kalan üç oğlu oldu: II. Constantinus, Constans ve II. Constantius. Bunlardan II. Constantius imparatorluğun doğu yarısının *augustusu* olduğu için Sasanilerle devam eden savaş halini idare etmek ona kaldı.³⁸ Babası tarafından daha 335 yılında Antakya'da ikamet ederek İran savaşlarını yönetmesi için gönderilen Constantius, bu konuda deneyimsiz sayılmazdı. İktidarda kaldığı 337-61 yılları arasında Roma-Sasani savaş hali aralıklarla hep devam etti. Mezopotamya'daki önemli sınır kentlerinin (mesela Nusaybin) İran tarafından kuşatılması ve bölgeye lojistik akımı çatışmaların genel karakteriydi. Tarihçi Festus'a göre, bu dönemde Roma ve Sasaniler arasında dokuz savaş yapıldı.³⁹ Bu dokuz çatışmanın beşi, önde gelen Roma kentlerini kuşatma niteliğindedir. Bu dönemde Nusaybin üç defa (338-350 arasında) Diyarbakır (359) ve Singara ise birer defa kuşatılmıştı. Bu kuşatmalar arasında Nusaybin kuşatmaları istisnai bir yere sahiptir, çünkü bu çatışmaları yakından anlatan Ammianus'un yanı sıra, Hıristiyan kaynaklarda Nusaybin kuşatmalarına ilişkin renkli detaylar sunmaktadırlar. Nusaybin kenti daha önce de ifade edildiği gibi, Romalılar ve İranlılar arasında bir ticari değişim merkeziydi, çünkü konum olarak da, doğu-

³⁶ Eusebius, *VC*, IV.56.

³⁷ Çok kesin olmamakla birlikte 272 yılında doğduğu kabul edilen Constantinus, 334 yılı sonrasında İran seferine hazırlanırken altmış yaşını aşmıştı. Bak. *PLRE* I, s. 223-24 (Fl. Valerius Constantinus 4). Constantinus, Hıristiyanlığı Roma'nın meşru dinleri arasına kattıktan sonra, İran kralı Şapur'a da bir mektup yazarak İran'daki Hıristiyanların da hamiliğine soyunmuş ve Şapur'dan Hıristiyanlara zulmetmemesini istemiştir. Eusebius, *VC*, IV. 8; Barnes, T.D., "Constantine and the Christians of Persia" *The Journal of Roman Studies* LXXV, 1985, s. 130-33 (bundan sonra Barnes, *Christians of Persia* olarak kısaltılacaktır).

³⁸ Constantius dönemi Sasani Roma ilişkileri için bak. Klein, R., *Constantius II und die Christliche Kirche*, Darmstadt, 1977, s. 215-38 (bundan sonra Klein, *Constantius II* olarak kısaltılacaktır); Roma ve İran arasındaki Armenia sorunu için a.g.e, s. 166-215.

³⁹ Festus, *Brev.* 27. Constantius dönemi Roma'nın doğu politikası için ayrıca bak. Seager, R., "Perceptions of Eastern Frontier Policy in Ammianus, Libanius, and Julian" *Classical Quarterly* 47/1, 1997, s. 253-262 (bundan sonra Seager, *Eastern Frontier Policy* olarak kısaltılacaktır); Hunt, D., "The Successors of Constantine" *CAH* 13, *The Late Empire*, Cambridge, 1998, s. 11-14 (bundan sonra Hunt, *Successors* olarak kısaltılacaktır).

batı arasındaki anayolun üzerindeydi. Hıristiyan kaynaklar Nusaybin kuşatmalarında, kentin savunmasının cesur yürek piskoposları Yakup tarafından organize edildiğini nakletmektedirler. Piskoposun toplum lideri olarak kent savunmasında aktif yer alması Roma İmparatorluğu'nda yeni fakat meşru bir durumdu. Kilise tarihçisi Theodorethus'un anlattığına göre, 338 yılındaki ilk kuşatmada, Sasani ordusuna karşı Nusaybinliler kentlerini biyolojik silahlarla savunmuşlardı. Hikayeye göre, piskopos dualarıyla Sasani ordusunun üzerine sivrisinek bulutu göndermişti. Sasani ordusunda bulunan fillerin hortumlarını, kulaklarını, atların ve diğer hayvanların burun deliklerini dolduran sivrisinekler, bu hayvanların bağlarından kurtularak geriye, kendi orduları üzerine dönmelerine ve binicilerini de üzerlerinden atarak, Sasani ordusunun geri çekilmesine neden olmuşlardı.⁴⁰ Eskiçağ dünyasında kent savunmasında sivrisineklerin veya diğer haşeratin kullanımı bilinmeyen bir husus değildi. Nusaybin yakınlarındaki Hatra kenti II. yüzyılın sonunda Septimius Severus tarafından kuşatıldığı zaman, Hatralılar da kendilerini sivrisineklerle savunmuş ve Roma ordusunu neredeyse bozguna uğratmışlardı.⁴¹ Sivrisinekler sadece piskoposun duasıyla harekete geçmemişti. Kentin savunma tedbirinin bir parçası olarak, daha önceden sivrisinekler vesair haşerat konteynırlara dolduruluyor ve bir kuşatma durumunda, hayvanların açık alanda olduğu düşman kampa doğru gönderiliyordu. Bölgede bu tür küçük haşeratin çok yoğun olarak bulunması, Ortaçağ gezginlerinin bile dikkatini çekmiş ve Nusaybin'deki (o zaman Nasıbin) sivrisineklerden (ve akreplerden) şikayetçi oldukları tarihi kayıtlarda yer bulmuştur.⁴² Bir diğer Nusaybin kuşatmasında, kentin etrafını çevreleyen surları yıkmak için, bugün Çağçağ suyu olarak bilinen

⁴⁰ Theodoret, *HE*, II.26; Lightfoot, C. S., "Facts and Fiction -The Third Siege of Nisibis (AD.350)", *Historia* 37, 1988, s.105-125 (bundan sonra Lightfoot, *Third Siege* olarak kısaltılacaktır); Kaçar, T., "Mezopotamya'da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü" *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin, 2006, s. 129-137 (bundan sonra Kaçar, *Nusaybin'in Düşüşü* olarak kısaltılacaktır).

⁴¹ Herodian, *Roman History*, III. 9.5; Kaya, *Septimius Severus*, s. 228-35.

⁴² Lieu, S. N.C., *The Emperor Julian, Panegyric and Polemic*, Liverpool, 1989, s. 95 (bundan sonra Lieu, *Julian* olarak kısaltılacaktır). Mesela İbn Batuta, Nusaybin'i çok güzel bir kent olarak tarif etmesine rağmen, başka yazarların Nusaybin hakkında olumsuz izlenimler aktarmalarına da dikkat çekmektedir. Böylesi gezginlerden, Hamdullah Müstavfi, ikliminin soğuk, akrebinin ve sineklerinin bol olduğunu yazmaktadır. *İbn Batuta Seyahatnamesi* 2000, 337 ve 342 not 11.

küçük çayın yatağını değiştiren ve kent surları önüne bir baraj inşa ettiren Sasani kralı, daha sonra barajın kapaklarını açarak duvarı yıkmak istediye de oluşan çamur, daha çok İran tarafına zarar vermiştir.⁴³ Böylece Constantius döneminde, İranlıların Nusaybin'i ele geçirme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sasani saldırılarının II. Constantius döneminde dikkate değer bir başarı kazanamamasının gerisinde, Diocletianus'dan itibaren Mezopotamya'da inşa edilen kalelerin ve *limesin* olduğu aşıkardır. Bu savunma sistemi içerisinde sadece kaleler, kentleri çevreleyen surlar değil, bir o kadar da yollar üzerinde inşa edilen kuyular, kervansaraylar vardır. Gerçekten Diocletianus'dan itibaren, Roma İmparatorluğu doğu sınırını koruyabilmek için, büyük çaba sarf etmiştir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı aslında, başkentin Roma'dan önce İzmit'e (Nicomedia) sonradan İstanbul'a (Constantinopolis) taşınmasıdır. Aynı şekilde Diocletianus'un kurduğu *tetrarchia* sisteminde, Antakya'nın önemli bir karargah olması, sadece kentin büyüklüğü ile ilgili değildir, daha ziyade İran cephesine karşı müsait konumda olmasındandır.

Roma-Sasani ilişkilerindeki savaş hali, II. Constantius'un tek başına hükümdar olduğu 350'li yıllarda biraz soğumuştur, II. Şapur bu dönemde kendi kuzey sınırında Hun tehdidi ile meşguldü.⁴⁴ Ancak bu tehdidin savuşturulmasıyla birlikte, Şapur'un askerleri 350'lerin sonuna doğru tekrar Roma topraklarında göründüler. Bu defa hedefte Diyarbakır vardı. Şapur 359 yılında kenti ele geçirdi.⁴⁵ Bu arada, batıda *caesarlık* rütbesinde olan kuzeni Julianus'un ordusu tarafından *augustus* ilan edilmesiyle, Roma İmparatorluğu bir iç savaş tehdidi ile yüz yüze geldi. İmparator Constantius doğu ve batı arasında adeta iki ateş arasında kalmıştı. Sasanilerden barış isteyen Constantius, yüzünü batıdaki probleme çevirdi ise de, Roma dünyasında beklenen iç savaş,

⁴³ Theodoret, *HE*, II.26.

⁴⁴ Dignas-Winter, *Rome and Persia*, s. 90; Frye, *Roman Empire*, s. 467-71. Hunlar bu dönemde Don nehri civarında Alanlar ile mücadele ediyorlardı. Thompson, E.A., *The Huns*, Oxford, 1999, s. 24-26 (bundan sonra Thompson, *Huns* olarak kısaltılacaktır).

⁴⁵ Amm. Marc. XVIII ve XIX'da Sasanilerin Diyarbakır kuşatmasını ve Diyarbakır'ın ele geçirilişini detaylı bir şekilde hikaye etmektedir. Blockley, R.C., "Ammians Marcellinus on the Persian Invasion of AD. 359", *Phoenix* 42/3, 1988, s. 244-60 (bundan sonra Blockley, *Persian Invasion* olarak kısaltılacaktır).

Constantius'un güney Anadolu'da Tarsus civarında aniden ölümüyle, gerçekleşmedi ve Julianus sorunsuz bir şekilde Roma imparatoru oldu.⁴⁶

Kısa iktidarı döneminde hırsının kurbanı olan Julianus, Roma-Sasani ilişkilerini yeniden savaş haline çevirmiştir. Julianus'un 362 yılında çıktığı seferin, Roma-İran savaşları içerisinde en belgelenmiş askeri hareket olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır, zira pagan imparatorun hayranı ve kendisi de orduda profesyonel bir asker olan Ammianus Marcellinus muhtemel bütün detayları kaydetmiştir. Ammianus bu seferi üç nedene dayandırmaktadır: a-Julianus, Constantius döneminin sonundaki savaşlardan dolayı Sasanileri cezalandırmak istemektedir; b-batıda başarılı savaşlar yapan Julianus, başkentte boş oturmaktan sıkılmıştır; Julianus ünvanları arasına "Parthicus"u da (Parth Fatih) ekleyerek yeni bir İskender olmaya heveslenmiştir.⁴⁷ Bu şaşırtıcı değildir, çünkü Roma imparatorları içerisinde, yukarıda da gördüğümüz gibi, İskender'e özenen veya mirasına sahip çıkma heveskârlığı gösteren çok sayıda örnek vardır. Julianus'un İskender olma özentisine dikkat çeken başka kaynaklar da vardır. Ancak bu kaynakların, Julianus'un seferinin başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra yazıldıklarını dikkate alırsak, bu yazarların, savaşın çıkışındaki uluslararası ilişki boyutunu dikkate almadıklarını söyleyebiliriz. Bu uluslararası boyut, Sasani hanedanına mensup Hormisdas adlı bir prensin Julianus'a sığınması ve Roma imparatorundan İran tahtına çıkabilmesi için yardım istemesidir. Sofist Libanius tarafından dikkatle vurgulanan bu husus,⁴⁸ Julianus'un Sasani tahtında bir değişiklik yapmayı amaçladığını göstermektedir. Julianus'un girişimi başarılı olsaydı, imparator başarısının meyvesini hem dışarıda hem de içeride toplayacaktı. İmparatorun dışarıdaki hedefi, Roma'nın doğudaki üstünlüğünü yeniden tesis etmektir. İçeride ise, Hıristiyan karşıtı

⁴⁶ Socrates, *HE*, III.18.3-4; Sozomenus, *HE*, V.19.17; Baydur, N., *İmparator Julianus*, İstanbul, 1999, s. 64 (bundan sonra Baydur, *Julianus* olarak kısaltılacaktır).

⁴⁷ Amm. Marc. XXII.12.2, XXV.4.26-27; Zosimus, III.12-29. Ammianus ve Zosimus'un Julianus'un İran seferine ilişkin yaklaşımları için bak. Fornara, C.W., "Julian's Persian Expedition in Ammianus and Zosimus" *Journal of Hellenic Studies* CXI, 1991, s. 1-15 (bundan sonra, Fornara, *Persian Expedition* olarak kısaltılacaktır); Seager, *Eastern Frontier Policy*, s. 262-68.

⁴⁸ Bu politika Libanius'un mektuplarında vurgulanmaktadır. Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier*, s. 255-61.

politikalarını uygulamaya koyduğu zaman, muhtemel İran zaferinin prestijini harcayacaktı.⁴⁹

Doğu seferinin ilk durağı olan Antakya'da 362/63 kışını geçiren Julianus, 363 yılı baharında Sasani krallığının merkezine doğru harekete geçti. İmparatorun taktiği gayet basitti: Düşmanın dikkatini bölmek için, Julianus ordusunu ikiye ayırdı. Kendisi esas ordu ile birlikte güneye doğru yürüyüşe başladı ve Fıratı geçip, Dicle'nin aşağı kısmındaki Sasani başkenti Ctesiphon'a yöneldi. Ctesiphon, Dicle ve Fırat'ın birbirine çok yaklaştığı bir noktada bulunuyordu.⁵⁰ İkinci büyük bir ordu ise, Julianus'un akrabası Procopius'un idaresinde, Armenia'da bir başka cephe açmak için kuzeye doğru yürüyüşe başladı. Seferin başlangıcında her şey iyi gidiyordu. Julianus İran başkentine doğru yaklaştıkça, Roma ordusunun gerisinde kalan alanlar bahar selleriyle sulanmış ve İranlıların savunma taktiği olarak kanal kapaklarını açmalarıyla beraber, Romalıların gerisi neredeyse bütünüyle bataklık haline gelmişti.⁵¹ Buna karşın, Roma ordusu Ctesiphon önlerine varmayı başarmıştı ama kentin savunma kabiliyetini gördükleri zaman, savaş planlarında değişiklik yapmak zorunda kaldılar. Orduyu Roma topraklarına geri çekmek isteyen Julianus, kuzeydeki orduyla birleşmek için yön değiştirmişti, ama bu arada lojistik tükenme noktasına gelmişti. Sasanilerin, Roma ordusunun yolu üzerinde bulunan ürünleri imha etmesiyle şartlar daha da kötüleşmişti. Roma ordusu kuzeye doğru hareket etmeye çalışırken 26 Haziran 363'de bir İran müfrezesinin saldırısına zırhlarını giymeden tedbirsizce müdahale eden Julianus, ölümcül bir mızrak yarası almıştı. Çadırına alınan yaralı İmparator, etrafındaki filozof dostlarıyla, ruhun ölümsüzlüğünü tartışarak ölmüştür.⁵² Roma ordusunun üst yönetimi toplanarak hemen yeni bir imparator seçmişlerdir.

⁴⁹ Potter, *Roman Empire*, s. 517.

⁵⁰ Eski Al-Medain şehri yakınlarında, modern Selman-ı Pak kentindeki Ctesiphon'dan günümüze kalan bir tek Kısra zafer anıttır.

⁵¹ Amm. Marc. XXIV.3.10-11; Zosimus, III.19.3-4

⁵² Amm. Marc. 25.3.15-22; Baydur, *Julianus*, s. 110-11.

Seçilen yeni imparator, Julianus'un muhafız birliğinin komutanı Jovianus idi.⁵³ Yeni imparatorun en önemli işi, Sasanilerle bir barış anlaşması yapıp, orduyu İran batağından çıkarmaktı, çünkü Roma ordusunun lojistik açıdan çok sıkışık durumda olduğunu pekâla bilen Jovianus açısından başka bir çıkış yolu yoktu. Jovianus, şartları Romalıların çok aleyhine olan otuz yıllık bir barış anlaşması yapmıştır.⁵⁴ Bu anlaşmaya göre, Romalılar, Dicle'nin doğusunda yer alan bütün topraklarından ve Armenia üzerindeki nüfuz iddialarından tamamen vazgeçtiler. Romalılar, Kuzey Mezopotamya'daki Nusaybin ve Singara kentlerini de İran'a bırakmak zorunda kaldılar. Sasaniler, Romalılardan fethettikleri kentlerde iç çatışmayı ve muhtemel ihanetleri önlemek için bu kentlerin Roma yanlısı ahalisinin, Roma topraklarına nakledilmelerine müsaade etmişlerdir. Mesela Nusaybin'in Roma yanlısı halkı Diyarbakır'a taşınmıştır.⁵⁵ Julianus'un seferinin ve Jovianus'un barışının çağdaşı olan Ammianus ve ertesi yüzyılda yazan Augustinus, Romalıların Mezopotamya'dan çekilişlerini, imparatorluğun karşılaştığı büyük felaketlerden birisi olarak nitelemişlerdir.⁵⁶

Sonuç: Roma İmparatorluğu'nun Gerçek Krizi

Büyük oranda bugün bizim Doğu Anadolu'muzda meydana gelen bu savaşlar sırasında, birkaç Roma imparatoru hayatını kaybetmiş olmasına karşın, hiçbir Sasani kralının savaş alanında ölmemiş olması ilginçtir. İran dünyası, Roma'ya karşı savaş ideolojisinin sınırlarını çok geniş tutmuş olmasına karşın, Roma'yı sadece Dicle'nin batısına sürmeyi başarmıştır. Dolayısıyla, 'Roma'yı Anadolu'dan tamamen çıkarmak' olarak özetlenebilecek olan büyük Sasani

⁵³ Julianus'un ölümü ve Jovianus'un imparator olarak seçimiyle ilgili kaynaklar Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier*, s. 237'de listelenmiştir. Ayrıca bak. PLRE 1, 461. Barnard, L. W., "Athanasius and the Emperor Jovian" *Studia Patristica* 21 1989, s. 384-389 (bundan sonra Barnard, *Jovian* olarak kısaltılacaktır).

⁵⁴ Amm. Marc. XXV.7.5-14; Zos. III.31.1-2; Socrates, *HE*, III. 23.7-8; Malalas XIII, s. 335, 1-336. Dodgeon - Lieu, *Eastern Frontier*, s. 237; Dignas - Winter, *Rome and Persia*, s. 131-34.

⁵⁵ Amm. Marc. XXV.9; Malalas, 13.27; *Chronicon Paschale* 363.

⁵⁶ Anlaşma şartları ve ilgili yorumlar için bak. Ammianus Marcellinus, 25.7.1-14; Eutropius, *Breviarium*, 10.17; Socrates, *HE*, III.22; Malalas, 13. 336-337; Augustinus, *De Civitate Dei*, IV. 29.

ideolojisi, siyasal anlamda bir değer kazanmamıştır, çünkü VII. yüzyılda tarih sahnesinden çekilişine kadar, Romalılar ve Sasaniler, Doğu Anadolu'da komşu olarak kalmışlardır. Ayrıca Roma-Sasani savaşlarını doğu-batı çatışması kategorisinde değerlendirmek doğru değildir. Şüphesiz böyle bir yaklaşım, Sasani-Roma savaşlarının önceki yüzyılların mirası olduğu gerçeğini de reddetmemektedir. Çünkü bir yanda, Sasaniler kökenlerini Darius'un Perslerine dayandırmakta, diğer yanda, birçok Romalı komutan İskender'in pelerini giymeye heveslenmektedir.

Bu çalışma çerçevesinde söz konusu edilen Roma -Sasani savaşları, her ne kadar Sasanileri hedeflerine ulaştıramamışsa da, uzun dönemde Roma dünyası açısından çok yıkıcı sonuçlara zemin hazırlamıştır. Herşeyden önce Roma, Sasani saldırılarını dengelemek için sürekli ekonomik ve siyasal açıdan yıpranmıştır. Roma'nın Mezopotamya'da özellikle Diocletianus döneminde kurduğu savunma sistemi görünüşte Sasanileri durdurdu ise de, uzun vadede kendi aleyhine olmuştur. Roma 410 yılında Vizigotlar tarafından işgal edildiği zaman, bundan Hıristiyanları sorumlu tutan paganlara karşı, Augustinus *De Civitates Dei* adlı ünlü eserinde, Mezopotamya'dan çekilişi, İmparatorluğun bir felaketi olarak nitelerken doğru teşhiste bulunuyordu. Sasani savaşları, genel tarih bilgilerimiz içerisinde değerlendirdiğimiz zaman, ulaşacağımız en önemli sonuç şudur: Roma'nın 378 yılındaki Edirne savaşından tam bir yüzyıl sonra batı yarısının tasfiye oluşuna kadar geçen sürede ortaya çıkan zafiyeti dikkate aldığımızda, Augustinus'u doğrulayan çok farklı sonuçların olduğunu görüyoruz. Sasani savaşları zinciri, Roma dünyasında zorunlu bir idari çatallaşma doğurmuş ve Roma'nın sadece başkentini değil, kaynaklarını da IV. yüzyıl içerisinde doğuya aktarmasına neden olmuştur. Söz konusu yüzyılın sonundan itibaren, İmparatorluğun batı sınırlarında şiddetlenen huzursuzluklara etkili bir biçimde karşı konulamamasının nedeni, kuşkusuz, İran probleminden dolayı kaynakların bölünmesiydi. Kaynaklarını doğu dünyasına aktarmak

ANADOLU'DA SASANİLER VE ROMALILAR

zorunda kalan Roma İmparatorluğu, Germen istilalarına gereken askeri karşılığı veremediği için, batı yarısının parsellenmesine bir anlamda seyirci kalmıştır³⁷.

Abstract

THE SASANIDS AND THE ROMANS IN ANATOLIA, AD. 226-363: IMPERIAL IDEOLOGY AND CRISIS

This article is an attempt to analyze the conflicts between the Romans and the Sasanids over Anatolia in the third and fourth centuries. The main emphasis of the work is the expansionist imperial ideology of the newly established Sasanids kingdom, against the Roman empire. In the introduction the main purpose of the work and a literature review is offered. In the second section of the article I have outlined the historical background of the relationships between Iranian and Roman world. The main section of the article deals with the wars and conflicts of the third and fourth centuries. The article intends to show that the fall of the Roman empire in the West in the fifth century was mostly a consequence of the severe conflicts between the Romans and Sasanids, because the Romans exploited their resources to defend the East and the West became vulnerable target for the invasions of the Northern tribes.

Keywords: Ancient Anatolia, Romans, Parthians, Sasanids, Third-Century Crisis.

³⁷ Ekte sunulan haritanın düzenlenmesindeki yardımlarından dolayı Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nden Funda Varnacı'ya içten teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum.

